

Štefka Batinić

Hrvatski školski muzej, Zagreb

UDK 371.5(497.5)"19"
050:37](497.5)"19"
179.2:37

Primljeno: 2005. godine
Pregledni članak

“CRNA PEDAGOGIJA” U HRVATSKIM DJEČJIM ČASOPISIMA 19. STOLJEĆA

Cilj je ovoga rada ukazati na neke tendencije manipulativnog karaktera u pripovijetkama za djecu objavljivanim u hrvatskim dječjim časopisima u drugoj polovini 19. stoljeća. Osim što su svoje male čitatelje strašile najgorim kaznama samo ako su bili neoprezni, zaigrani, radoznali ili, ne daj Bože, neposlušni, te su pripovijetke imale i svoju drugu krajnost - obmanjivale su ih nerealnim nagradama. Činjenica da se njezini autori nisu plašili da će takvu šablonsku literaturu djeca brzo prozreti i odbaciti ponajbolje govori o njihovom poimanju djeteta. Analizirane pripovijetke iz prvih desetljeća “Smilja”, najpopularnijeg i najdugovječnijeg dječjeg časopisa, pružaju dovoljno indikativnih primjera za pretpostavku da je odnos prema djetetu bio pun nepovjerenja, neuvažavanja i nerazumijevanja.

Ključne riječi: crna pedagogija, nasilno discipliniranje djece, dječji časopisi, manipulacija (pedagogija), povijest odgoja, Hrvatska, 19. st.

Uvod

“Crna pedagogija” je pojam kojim se psiholozi i pedagozi današnjeg doba ograđuju od odgojnih metoda koje su propagirane u ranijim stoljećima. “Crna pedagogija” pritom uvijek ima negativno značenje. Riječ je o skupnom pojmu koji obuhvaća radnje i komunikacije koje imaju jako manipulativan ili nasilni karakter.¹

Pojam je u stručnu javnost uvela njemačka pedagoginja Katarina Rutschky koja 1977. godine objavljuje knjigu *Schwarze Pädagogik (Crna pedagogija)*, zbirku pedagoških tekstova iz 18. i 19. stoljeća, s ciljem dokumentiranja postupaka nasilnog discipliniranja djeteta.

Samo na prvi pogled može nam se činiti paradoksalnim govoriti o “crnoj pedagogiji” u “pedagoškom stoljeću”, kako se često naziva 18. stoljeće, u kojem se pedagogija formira kao znanstvena disciplina. Upravo ta vjera u svemoć odgoja i razum čovjeka

¹ URL: [http://www.lexikon-definition.de/Schwarze Paedagogik.html](http://www.lexikon-definition.de/Schwarze_Paedagogik.html) (18.02.2005.)

stvorila je rijetko viđenu revnost pedagoga utemeljenu na neupitnu autoritetu. Odgajati je trebalo svim raspoloživim sredstvima, mogli bismo sarkastično primijetiti i istodobno shvatiti kako je takva primjedba neprimjerena. Ne samo zbog činjenice da treba respektirati povijesni kontekst već više zbog činjenice da je "crna pedagogija" prisutna u svim razdobljima i kontekstima. Pitanje je samo je li i kada prepoznata kao takva i postoji li kritičan odnos prema njoj.

Povijest pedagogije dugo je bila povijest pedagoških ideja odnosno pedagoških pravaca i koncepcija. Što se doista događalo u stvarnom životu - u školi, u obitelji, na ulici - povjesničare odgoja nije zanimalo. Pojačano zanimanje za povijest djetinjstva izazvala je knjiga *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime*² francuskog autora Philippea Arièsa, prvi put objavljena 1960. Tijekom 70-ih godina 20. stoljeća pojavit će se niz autora koji će donijeti neke nove poglede na povijest djetinjstva.³

Dječja književnost odnosno književnost za djecu⁴ svakako ima važno mjesto u istraživanju povijesti djetinjstva. Kao posebna vrsta književnosti nastala je u 18. stoljeću, prije svega kao odgojno sredstvo, odnosno kao medij preko kojega su pedagozi slali svoje odgojne poruke. Tu je funkciju najvećim dijelom zadržala i u 19. stoljeću. Dječji su časopisi također bili dio tog "prosvjetiteljskog paketa". Više stručna obazrivost nego strukovna solidarnost ne dopušta nam da se u potpunosti složimo s radikalnom ocjenom Paula Hazarda kako su na taj način "*odrasli dugo ugnjetavali djecu*" (Hazard, 1970: 11). No, stručna nas savjest ipak obavezuje da se pozabavimo i tim problemom. Tim više, što su se pedagozi u Hrvatskoj njime nedovoljno bavili, iako je dječja književnost toga doba bila odraz prevladavajućih pedagoških nazora. Dapače, ona nam u nekom pogledu može dati bolji uvid u pedagošku realnost od epohalnih djela pedagoga, čiji se ideali i ciljevi često nisu odmah ili uopće ostvarili. (Auböck, 1979: 4)

Cilj je ovoga rada ukazati na neke tendencije manipulativnog karaktera u pripovijetkama za djecu objavljivanim u hrvatskim dječjim časopisima u drugoj polovini 19. stoljeća. Na temelju analize kratkih moralno-poučnih pripovjedaka iz Smilja, najpopularnijega dječjeg časopisa, želi se nadalje utvrditi koje su pedagoške poruke slane djeci odnosno kakvo ponašanje se od njih očekivalo - ukratko, kakva je bila slika djeteta u drugoj polovini 19. stoljeća.

² *Dijete i obiteljski život za Staroga poretka*; ovdje korišten prijevod *Vekovi djetinjstva*, Beograd, 1989. O Arièsovoj knjizi te sličnim radovima iz historiografije djetinjstva vidi više u članku Marijane Hameršak *Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva*, Časopis za suvremenu povijest, 36(2004) 3, str. 1061-1078.

³ Kratak prikaz razvoja istraživanja povijesti djetinjstva dala je Jasminka Ledić u uvodnom dijelu knjige *Dnevnik Mladena Lokara : uvod u povijest djetinjstva*, Rijeka, 2000., str. 9-17.

⁴ U ovom će se radu koristiti pojam *dječja književnost* kao uvriježeni pojam za književnost namijenjenu djeci (vidi: Crnković, Težak, 2002.). Sukladno tomu koristit će se i pojmovi *dječji časopisi* i *dječji pisci*.

Hrvatski dječji časopisi u 19. stoljeću⁵

Prvi hrvatski dječji časopis *Bosiljak* pokrenuo je 1864. Ivan Filipović. Časopis je izlazio do 1868. Sva četiri godišta uređivao je Filipović, a prva dva bio je i nakladnikom. Po svom profilu *Bosiljak* je, zapravo, bio ponajmanje dječji časopis. Činjenica da je podjednako bio namijenjen i mladeži i odraslom puku nije posljedica nejasne uredničke koncepcije već shvaćanja kako je mladež (školska populacija) i neobrazovani narod na sličnoj intelektualnoj razini. Uz to, takva mu je koncepcija ipak jamčila veći broj potencijalnih čitatelja, jer u zemlji s oko 80 posto nepismenih teško se moglo računati na uspjeh takvog projekta.

Znatno skromnije prošao je drugi pokušaj izdavanja dječjeg časopisa. Svega šest brojeva *Zlatnih oraha* objavljenih u Karlovcu od 1870. do 1871. bili su samo nagovještaj mnogo većih aspiracija urednika i nakladnika Ljudevita Tomšića. Više uspjeha, iako ne bez teškoća, imat će u Zagrebu s časopisom *Bršljan*, koji pokreće 1873. Nakon tri godišta časopis se gasi, ali ga Tomšić 1889. ponovno pokreće i uređuje do smrti (1902.), a 1903. *Bršljan* prestaje izlaziti.

Mjesec dana prije *Bršljana* u nakladi Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora počinje izlaziti časopis *Smilje*, najpopularniji i, pokazat će se, najdugovječniji hrvatski dječji časopis. Uredništvo je povjereno učitelju Vjenceslavu Zaboju Maříku, kojeg od drugoga godišta zamjenjuje Tomislav Ivkanec. On će gotovo 40 godina uređivati *Smilje* i uz pomoć dobre Zborove logistike učiniti ga svojevrsnom institucijom, nažalost, imunom na nove trendove na književnom i pedagoškom polju.

Do kraja 19. stoljeća pokrenuta su još tri dječja časopisa: *Hrvatska omladina* (1885.-1886.), *Liljan* (1895.-1898.) i *Mali dobrotvor* (1895.-1912.) te dva časopisa za "odrasliju mladež" *Pobratim* (1891.-1916.) i *Vjerni drug* (1897.-1933.).

Pokretači i urednici svih navedenih dječjih časopisa bili su učitelji koji su ujedno bili i dječji pisci. Pisanje za djecu u 19. stoljeću je gotovo isključivo privilegij ili zadaća učitelja, jer tko će ako ne učitelji znati što i kako "upakirati" u štivo za djecu. Nažalost, problem je bio u ovom posljednjem - u načinu, pa nam se stoga često i ono prvo - po(r)uka - čini upitnim. U tom smislu velikih razlika među časopisima nije bilo. U potpunosti se možemo složiti s tvrdnjom da se, primjerice, kada je riječ o *Bršljanu* i *Smilju*, iako izraslim u uvjetno rečeno suprotstavljenim učiteljskim krugovima, nije radilo o dva programa, konzervativnom i naprednom, jer su "većim dijelom isti suradnici, stvarali jednaku literaturu zasnovanu na istim konzervativnim uzorima i, ako ćemo pravo, prilično konzervativnu" (Crnković, 1978: 46). Ti su se uzori pretežito nalazili među njemačkim autorima. Prijevodi, prerade i oponašanje primjerice Christopha Schmida i Franza Hoffmanna rezultirali su "moralističkom, naivnom, nestvarnom

⁵ Više o povijesti hrvatskih dječjih i omladinskih časopisa vidi u: Štefka Batinić, *Zabava i pouka dobroj djeci i mladeži : hrvatski časopisi za djecu i mladež od 1864. do 1945.* Zagreb : Hrvatski školski muzej, 2004. ili u: Blanka Pašagić, *Hrvatski dječji časopisi od 1864. do 1950. godine.* Zagreb : Udruga umjetnika "August Šenoa", 2003.

i neuvjerljivom" literaturom (Crnković, 1978: 46). Wolgastova kritika njemačke dječje književnosti ima odjeka, ali ne i neposrednog učinka u Hrvatskoj.⁶

Pedagoški i društveni kontekst

Druga polovina 19. stoljeća u Hrvatskoj je doba velikih pomaka, kako na praktičnom tako i na teorijskom području pedagogije. Od 1849. uvodi se institucionalno obrazovanje učitelja, donosi se prvi hrvatski školski zakon (1874.), utemeljuje moderno sveučilište, učitelji se udružuju u strukovne udruge. Za razvoj pedagogije posebno je važna pojava časopisa *Napredak* (1859.), zatim pojava prvih hrvatskih udžbenika pedagogije te općenito izdavanje pedagoške literature, u čemu prednjači Hrvatski pedagoško-književni zbor. U njegovoj će *Knjižnici za učitelje* biti objavljena djela pedagoških klasika kao što su Komensky, Spenser, Rousseau, Pestalozzi i Rabelais, ali i Basaričekova četverosveščana *Pedagogija*. Zanimljivo je da je na samom početku spomnute edicije, kao treća knjiga, 1873. objavljen prijevod knjige *Krebsbüchlein*, njemačkog filantropističkog pedagoga Salzmana, pod naslovom *Zablude uzgoja*⁷. I nakon sto godina filantropističke su ideje, a posebice njihov spisateljski stil, u Hrvatskoj naišli na plodno tlo.⁸ U predgovoru prijevoda druge Salzmanove knjige Basariček citira njemačkog pedagoga K. Richtera koji kaže kako "*od Salzmana valja učiti, kako se ima pisati, da prost čovjek misli, da se čitanjem samo zabavlja, dočim ga ono ozbiljno poučava*" (Basariček, 1882: VI). Specifična dječja književnost, kao jedna od tekovina filantropista, u nas je, barem kada je o njezinom krajnjem cilju i zadaći riječ, dugo slijedila njihov primjer. Dječji su pisci svoje tendenciozne uratke redovito proglašavali zabavnima pa tek onda poučnima. Ivan Filipović preporučuje da "*poučne pripoviedke treba tako udesiti, da se previše ne iztiče ni poučna a ni pripoviedna strana*" (Filipović, 1885: 10). Zapravo, svejedno jesu li željeli odgojiti um ili srce svojih čitatelja, činjenica je da su često podcjenjivali i jedno i drugo.

Odgovornost pedagogije u tome je neupitna, kao što je neupitno i njezino ograničenje. To je ograničenje povezano s teorijskim spoznajama s jedne strane i važećem društvenom i političkom poretku s druge strane. "*Itakako bismo precijenili pedagoške pisce misleći da su oni razvili svoju pedagogiju iz vlastite glave i protiv vremena u kojem su živjeli.*" (Flitner, 2005: 20)

Prvi udžbenici pedagogije na hrvatskom jeziku bili su izrazito religioznog karaktera. Autoritet odgajatelja (učitelja, roditelja) oslanjao se na autoritet Boga. U Božje je

⁶ Heinrich Wolgast. *Das Elend unserer Jugendliteratur : ein Beitrag zur künstlerischen Erziehung der Jugend*. Hamburg, 1896. Već 1897. godine Jelica Belović-Bernadzikowska objavljuje u sarajevskom *Školskom vjesniku* kritički intoniran rad *Naša omladinska literatura* u kojem se iscrpno referira na Wolgastovo djelo.

⁷ Knjigu je preveo odnosno preradio Mijat Stojanović.

⁸ "*Da je ta knjižica hrvatskom občinstvu omiljela, dokazom je i to, što je u kratko vrieme u više hiljada iztisaka razširila po celom narodu, te prodrila i u onakve krugove, u kojih se inače čitaju jedino pučki koledari. I domaća ju je kritika pohvalno spomenula.*" (S. Basariček 1882. u Predgovoru knjige Milan Dragojević, koju je prema Salzmanovoj knjizi *Konrad Kieffer* priredio Mijat Stojanović.)

ime svakako bilo lakše zahtijevati i dobiti bezuvjetnu poslušnost djeteta. U udžbeniku pedagogije iz 1867. svećenika i učitelja Stjepana Novotnyja, koji se rabio u učiteljskim školama do pojave Basaričkovih udžbenika početkom 80-ih godina, o poslušnosti se između ostaloga kaže: "*Posluh je krepost primjerena svakom spolu, dobi i stališu, da bez nje niti bi cerkvena, niti građanska uredba postojati mogla; on je duša znanosti uzgojne, jer tek njim stupa čovjek u pravi odnošaj pram Bogu i svētu. Već odavle vidi se važnost njegova za dom i za pučku učionu, a za potonju tim više, što domaće odgajanje u toj točki često se rukuje popustljivostju.*" (Novotny, 1867: 121-122) Načini na koji se posluh očituje, prema Novotnyju, mogu biti: iz straha, iz ljubavi, iz štovanja ili posluh prema Bogu. (Isto, str. 122)

Za Basaričeka je poslušnost podvrgavanje svoje volje tuđem umu. Od djece se ona mora zahtijevati budući da "*djeca ne mogu svoju volju podčiniti svomu umu, jer ga još ne nemaju, ili im barem nije dovoljno razvit*" (Basariček, 1882: 122). Odgajateljeva je zadaća da ih uvjeri u to kako je njihova volja "*slaba i sklona na zlo*" (Isto, str. 123).

Dječji su pisci u svojim moralno-poučnim pripovijetkama što su ih objavljivali u dječjim časopisima, kada je poslušnost u pitanju, daleko nadmašili svoje učitelje pedagogije. Poslušnost nisu zahtijevali samo pedagozi. Ona je važna kategorija svih društveno-političkih sustava. Razlika je samo u tome što je neki zahtijevali, a neki ipak samo priželjkiju. Konačno, nju su zahtijevali i roditelji.

Uzor-dijete

Rijetki su bili pedagozi koji su dovodili u pitanje ispravnost takvog shvaćanja odgoja. Forma je bila puno važnija od sadržaja, kako u nastavi tako i u odgoju. Za bolje shvaćanje onoga o čemu govorimo te kao uvod u analizu sadržaja dječjih časopisa koja će to potkrijepiti, donosimo jednu sliku iz *albuma psiholoških fotografija* Jelice Belović-Bernadzikowske, nastalih krajem 19. stoljeća.⁹

Zvala se je: Tilči, Tači, Daši, Tiči, Tildek, Tilduš, Tildica, Dica, Tici ili recite Matilda. Jesam li time iscrpila slatki leksikon njenih imena, za to dakako ne primam odgovornost na se.

Bila je uzor-dijete već sa šest godina. I najveći pedagog ne bi je bio mogao uhvatiti u kakvom prestupku - tvrdila je mama. U nje nikad ne bijaše pregačica poderana ili zamazana, nikad kosica raskuštrana, nikad prstići prljavi, blatni, nikad noktići ogriženi. Ona nije nikad na jednoj nozi stajala, kad ju što zapitaš, niti je mahala glavicom mjesto odgovora, kako to rade druga djeca. Ona je stajala ravno i graciozno, kao najsavršeniji komad iz "Pupenbazara" i govorila je kao da "biser niže". Kad smo bile pozvane na "jour" kod njene mame, ni o čem se drugom nije govorilo, već o njoj. Gospogja savjetnikovica rekla bi: "Ah, divim se maloju Tilči, kako je to krasno dijete! Vi ste zaista sretna mati!" a gospogja direktorica dodala bi odmah: "Još nijesam vidjela boljeg djeteta od Vaše Tačike!" Blažena majka pričala bi onda svu silu scena i djela iz života svoje drage Dašike. Predobra Tiči sve je to dakako slušala i pri tome namjestila vrlo pametno lice.

⁹ Riječ je o publikaciji *Iz moga albuma : psihološke fotografije*, posebnom otisku serije članaka objavljenih u sarajevskom Školskom vjesniku 1900., u kojima autorica, na temelju svoje učiteljske prakse, daje seriju psiholoških portreta svojih učenica, kritički se osvrćući na neke odgojne tendencije toga doba.

"Uzmi Tildek ovaj kolačić!" reko joj, da i ja doprinesem svoju notu toj golemoj pohvalnoj simfoniji. Ali o čuda! Tildu ne samo da nije uzela moj kolačić, već mi ozbiljnim glasom reče: "Ja sam već jedan pojela, hvala Vam lijepa, ali dva kolačića škodila bi želucu!"

Tuš usklika i udivljenja poprati ovu rečenicu uzor-djeteta. "Tildice! Tildice!" čuo se na to glasić iz dvorišta, bijaše to visoki sopran najstarije izmegju šest kćeri od prisutne gospogje apotekarke. "Zovu te, da se ideš igrati!" rečem maloj, koju svi sirenski glasovi ostaviše hladnu. Ali Tildica opet milim glasićem citiraše novu formulu: "Oni se gonjaju - a ja se onda uznojim, pa se mogu razboljeti!"

Majka megjutim pričaše o svojoj Dici, koja već umije čitati i pisati i računati. Čim ti mala začu, donese knjige i pisanke i položi pred ushićenom "Tafelrunde", svoj prvi rigoroz "per omnia vota!" "Blago Vama s takim djetetom!" uzdisahu gospogje ka na jagmu: "Blago Vama!"

A ja pomislih po naški: "Nije blago ni srebro ni zlato, već je blago, što je kome drago!" Ova uzor-Tici meni nije bila simpatična. Učinila mi se više kao mehanička kakva lutka, nego kao živo dijete. Ona bi bolje pristajala u kakav "Wachsfigurencabinet" nego u borbu života. Tamo bi se njena pojava radi kontrasta divno isticala, pa makar stajala pokraj figura najvećih zlotvora i anarhista, ali što će ona u životu, ovakva sva dresirana samo za štafažu?! Mala Matilda odgojena je u sferi jednostranih nazora i osjećaja, u njoj je više svega odnjegovana umjetnost svigjati se. Njezin je uzgoj pošao samo za efektom, on bijaše velika jagma za efektom. Maniriranost nakazila je u njoj prirodnu djetinju dražest.

Kakva će ona biti, kada odraste?

Pedagozi, roditelji te čitava društvena zajednica 19. stoljeća bili bi sigurno zadovoljni da su sva djeca bila poput male Matilde.¹⁰ Ako ova idealna slika građanske obitelji i nije bila prevladavajuća u tadašnjoj Hrvatskoj, bila je mnogima poželjnim idealom, a neke poruke koje nam šalje ovo starmalo dijete bile su univerzalne kako za gradsku tako i za seosku djecu. Te su poruke, među ostalim, donosile i čudoredne pripovijetke u hrvatskim dječjim časopisima.

Čudoredna pripovijetka kao odgojno sredstvo

Treba reći da se čudoredna pripovijetka 19. stoljeća ipak umnogome razlikovala od prosvjetiteljskih moralno-poučnih dječjih spisa odnosno čudorednih knjižica (*Sittenbüchlein*) čija je osnovna zadaća bila odgoj čudoređa i kreposti (*Geschichte...*, 1990: 88). Razdoblje romantizma i biedermajera potisnut će razum kao vodeću nit

¹⁰ To je bilo jako važno majkama iz građanskih obitelji koje su na svojim žurovima mogle neopterećeno sudjelovati u razgovorima o djeci, koja su uz služinčad bila njihovom najčešćom temom, kako to opisuje Vilma Vukelić u svojim memoarima. "Poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače. Govorilo se o najnovijim modnim kreacijama koje su upravo pristigle iz Beča, raspravljalo se o slatkoj dječici i njihovu napredovanju, prekapalo po svakovrsnim zgodama i pikanterijama onih osoba koje nisu bile prisutne. Najizdašniju temu za razgovore nudila je ipak služinčad, što je damama davalo povoda za dubokoumna psihološka razmatranja. /.../ I tuđa djeca bila su zahvalan objekt za neumorna prigovarjanja, načelno se govorilo samo o najneugodnijim osobinama. U tom pogledu najdalje su išle gospode bez djece koje se nisu plašile revanša, pa su tuđim potomcima zbog svega zanoživjale. Njihova osnovna maksima, kojom su običavale začiniti kavu i kuglof, glasila je: mladež treba pritegnuti!" (Vukelić, 2003: 125-126)

u odgoju i okrenuti se osjećajima. Stoga je i čudoredna pripovijetka, nastala u prvoj polovini 19. stoljeća, svoje ciljeve pokušavala postići djelovanjem na emocije čitatelja. *"Ta pripovijetka traži od djece da se ponašaju drukčije nego što ih upućuje njihova priroda, plaši ih velikim i grubim kaznama i lažno uspavljuje prevelikim nagradama."* (Crnković / Težak, 2002: 142)

U oba se slučaja, međutim, želi u djece razviti vrlina nad vrlinama, a to je bezuvjetna poslušnost, bilo da je riječ o odgoju budućeg dobrog građanina, odanog rodoljuba, marljivog učenika, zahvalnog sina itd. Neposlušnost ili čak samo neopreznost često se plaćala životom. Budući da je to prikazivano kao neka zakonitost - tko ne sluša, događa mu se to i to - roditelji su se rijetko pojavljivali kao izvršitelji, makar i blažih, kazni. Samo zato što su upozorili dijete bili su oslobođeni svake daljnje odgovornosti, dapače bili su najveće žrtve. Za kaznu se obično pobrinula neka viša sila. Navest ću samo nekoliko primjera.

U nepotpisanoj pripovijetki *Neposlušni Jurica* (Smilje 7, 4 (1878-79), 58-59) riječ je o tome kako "neka zločesta djeca" imaju naviku vješati se na kola koja prolaze "Luizinskom cestom" koja vodi od Karlovca do Rijeke. Iako je učitelj često opominjao djecu da to ne čine, Jurica nije poslušao, pa je pao i smrtno stradao te tako nanio veliku bol svome ocu. *"Samo njega je imao i nikoga drugoga; pa u njega je svu svoju nadu stavljao, da će mu jednom pod starost na pomoć i utjehu biti i do smrti dohraniti; pa što si dočekao tužni starče sinkom svojim? Jao i žalost! Eno gledajte, djeco moja! kako mu suze niz lice teku, hoće, da mu srce pukne; pa svemu je tomu uzrok, što Jurica ne htjede slušati."* (str. 59)

Smrt je, doduše, znala zadesiti i dobru i poslušnu djecu. U svemu uzoran dječak Zdravko smrtno strada usljed neoprezna rukovanja *mužarom* susjedova sina Živka.¹¹ Živko je inače bio dječak vrlo živahne naravi i kolovođa u svakoj igri. Zdravkovi roditelji ostaju neutješni i svaki dan idu na groblje, a Živko je *"bio i ostao nevaljanac"* kojeg nitko ne voli i ne poštuje. (-c. *Smrtni udarac*. Smilje 4, 11(1876), 164-166) Tehnika zastrašivanja u ovoj je priči dosegla vrhunac, jer čak ako ste *marljivi, uljudni, uslužni i čedni* kao Zdravko, koji *"nije osobito volio svojim drugovi obćiti, jerbo je dobro znao, da obćec snjimi ne nauči baš mnogo dobra"*, još uvijek ne znači da vas neće snaći najgore, ako je to Božja volja. A ako ste živahni kao Živko, osuđeni ste na doživotnu izopćenost. U svakom slučaju, *"to vi draga djeco ne možete ni pojmiti, koliko vaši roditelji radi vas trpe, koliko brige i posla s vami imadu"*.

U pripovijetki Ljudevita Varjačića *Posljedice neposlušnosti* (Smilje 4, 12(1876), 184-187) dječak Ivica, unatoč majčinoj zabrani, na nagovor susjedova sina Tvrtka, ode se klizati. Prehladi se, oboli i umre. Oboljelog sina majka ne hrabri da će ozdraviti, nego mu se gotovo likujući obraća: *"Vidiš kako te Bog kaznio - a i svakoga će tako kazniti, koj zametava opomene roditeljske. Koliku mi opet tugu i žalost zadade ti nesretno diete!"* Ako ovo nije bilo dovoljno jasno, na kraju slijedi jasnija poruka: *"Mrtav leži Ivica, koj nije slušao majčine opomene, već se je dao zavesti zlim Tvrdkom - a smrt je sada posljedica sklizanja i neposluha..."*

¹¹ Nomen et omen - poruka se trebala očitati i iz samog imena.

Vjerojatno su i maloj Matildi pričali ovakve priče, pa spremno odbija igrati se s vršnjacima, jer će se uznojiti i razboljeti, ili pojesti jedan kolačić više od dopuštenog, jer bi to škodilo želucu. U svojim sjećanjima na djetinjstvo krajem 80-ih godina 19. stoljeća Zdenka Marković opisuje jednu zgodu kada je njezina prijateljica, nakon što su se zajedno najele kajsija iz njihova vrta, željela piti vodu, a ona ju je zaprepaštena upozorila da se "na kajsije ne pije voda", jer "se dobije groznica ili zaboli trbuh".

Discipliniranje prehrambenih navika također je bilo česta tema. U pripovijetki *Neposlušna Ružica* (*Smilje* 6, 1(1877-78), 12-13) riječ je o djevojčici koju je majka poslala u vrt po mrkvu i peršin i upozorila da ne jede grožđe, koje inače još nije bilo zrelo. Ružica je unatoč tomu otrgnula jedan grozd i htjela ga skriveti i brzo pojesti. U grozdu je bila osa koja ju je ubola u usnicu. Majka nije imala samilosti: "*Vidiš diete moje, to ti je kazan božja, što me nisi poslušala. Zapamti si to dobro i imaj uvijek na umu, da se neposluh i sam kazni i da je s neposluha već mnogo diete ovako postradalo. Sada trpi.*"

Iz prvih desetak godina *Smilja* mogla bi se, doduše tendencioznim odabirom, sastaviti zbirka pripovijedaka koja bi prije podsjećala na članke iz *crne kronike* nekih novina nego na dječju lektiru. To nam, dakako, ne daje dovoljno argumenata za bilo kakvu generalnu ocjenu odnosa prema djetetu i djetinjstvu, ali nam pruža dovoljno indikativnih primjera za pretpostavke da je taj odnos bio pun nepovjerenja (kakav obično i jest odnos autoriteta prema podčinjenom), neuvažavanja i nerazumijevanja. *Zakon* slijepe poslušnosti trebao je biti vrhovnim zakonom dječjeg života. Ljubav u svom iskonskom obliku gotovo se i ne spominje. Ako se i kaže kako su roditelji jako *ljubili* svoje dijete, to je obično značilo da su se žrtvovali radeći za njega. Ljubav djece prema roditeljima prikazuje se kao zahvalnost i grižnja savjesti zbog svega što su za njih učinili. Tako će dječak Slavoj svoju prvu *zaslužbu* - srebrnu forintu što ju je zaradio lijepo prepisavši pismo nekom imućnom gospodinu - dati majci, jer ona na njega toliko troši, a on joj do tada nije mogao ništa vratiti. (*Zahvalan sin*. *Smilje* 1, 6(1873), 91)

U rijetkim knjigama memoarskog ili autobiografskog karaktera sjećanja na djetinjstvo proživljeno u 19. stoljeću donekle potvrđuju opisani pedagoški kontekst, ali ipak nam daju više argumenta za tvrdnju da je stvarni život ipak bio daleko drukčiji od ovog deklarativnog.¹² Uvjetno rečeno, *crna pedagogija* ili pedagoški postupci koje danas smatramo neprihvatljivima nisu, osim u ekstremnim slučajevima, u datom društvenom kontekstu nužno stvarali i *crno djetinjstvo*. Ekstremni je slučaj svakako bila primjerice gospođa Gersuny, "*rođenjem gospođica Elisabeth Schulze iz Graza*", koje se, kao "*vrhovnog autoriteta u svim pitanjima odgoja*" sjeća Vilma Vukelić iz doba svog djetinjstva u Osijeku krajem 19. stoljeća. Gospođa Gersuny je svoju metodu dresure najrevnije provodila prema svom sinu, kojeg Vukelićka pamti kao nejneshretnije dijete koje je ikada upoznala, "*nesretniji i od najsiriromašnije djece iz Dugoga dvorišta, koja su dobivala batine i bila gladna, ali su posjedovala ono što je malome Oskar*

¹² Riječ je primjerice o *Uspomenama iz Hrvatske* Imbre Tkalca, *Dječjim uspomenama* Ferde Becića, *Tragovima prošlosti* Vilme Vukelić, *Zlatnim dancima* Jagode Truhelke i *Prozorima moga djetinjstva* Zdenke Marković.

Gersunyju nedostajalo: slobodu kretanja, mogućnost da se igraju s drugom djecom, da se nadmeću s njima i tako razvijaju. Mali je Gersuny sve primao u homeopatski odmjerenim dozama: hranu, san, igru i posao, dopuštenje da govori i da šuti." (Vukelić, 2003: 129-130) Iz perspektive autora čudorednih pripovijedaka gospođa Gersuny bila bi upravo savršen roditelj, koji dobro zna da najveće opasnosti za dijete vrebaju u igri, hrani, druženju s vršnjacima i u bilo kakvoj slobodi.

Osim što je svoje male čitatelje strašila najgorim kaznama samo ako su bila nepreznata, zaigrana, radoznala ili, ne daj bože, neposlušna, čudoredna je pripovijetka imala i svoju drugu krajnost - obmanjivala ih je nerealnim nagradama. Činjenica da se njezini autori nisu plašili da će takvu šablonsku literaturu djeca brzo prozreti i obaciti ponajbolje govori o njihovom poimanju djeteta. Ili su se upravo toga plašili, pa su zato često posezali za Bogom, kao neupitnim autoritetom, koji je na neki način bio odgovoran za sve kazne i nagrade koje su snalazile djecu. A u Božja se djela ne smije sumnjati. Što je onda djeci preostalo, nego živjeti u strahu da ih ne snađe neka slična kazna ili sanjariti o tome kako će jednoga dana za neki dobar čin biti bogato nagrađena.

U pripovijetki *Milosrdno diete* (Smilje 15, 3(1886), 40-41) dijete (bez imena i spola) daruje novac, koji mu je bolesna majka dala za zajuttrak, siromašnom starcu. Starac mu je rekao kako će ga za njegovo dobročinstvo nagraditi *majka božja* tako što će svaki bolesnik kojega dotakne ozdraviti. Dijete dođe doma i zagrlj majku, a ona istog trena ozdravi. Postalo je glasovit liječnik, obogatilo se i pomagalo siromasima. Čitav proces od siromašnog djeteta do bogatog liječnika i dobročinitelja, dakle čitav jedan život, stao je u 20-ak redaka teksta.

U pripovijetkama bez fatalnih događaja i obrata nizali su se primjeri dobre djece koja će, tvrde autori, sigurno biti sretna zato što su poslušna, pobožna, pokorna, ponizna, zahvalna, marljiva, kreposna, uljudna, umiljata, čedna, mirna... Sve sama *jagma za efektom*, rekla bi Jelica Belović-Bernadzikowska. A nisu se pitali kako će biti sretna kad im i za zabavu serviraju priče u kojima se umire više nego za vrijeme kuge, u kojima ti je čak i dobri anđeo čuvar samo nadzornik koji nadgleda tvoje ponašanje, priče bez trunke optimizma, u kojima nikad ne znaš hoće li tvoj vršnjak umrijeti jer je kažnjen za neposlušnost ili zato što je tako dobar da ga je Bog poželio uzeti k sebi.

U siječanjskom broju *Bršljana* iz 1890. objavljena je prigodna pripovijetka za početak nove godine, koja najbolje ilustrira gore navedene tvrdnje:

Prazna knjiga

Godina broji 365 dana, a može se posve liepo prisposodobiti velikoj i krasnoj knjigi sa 365 bijelih i čistih listova, koju kao da svaki na novu godinu od Boga dobije. Anđeo čuvar piše svaki dan na jednoj stranici te knjige sve misli, rieči i čine, što je urađeno, a što propušteno. Ako je djelo bilo bogumilno i dobro, to anđeo piše crvenimi i svjetlimi slovima, kako je već diete bilo marljivo i poslušno. Svaku malenkost unaša anđeo u tu knjigu. Osobito radosti piše djela dobra, koja su učinjena dobrom nakanom, kako se učimo u katekizmu. Onda rubi još slova zlatom, pače zlatom i piše, a stranice izgledaju posve sjajno.

Ali - vaj žalosti! Ako diete zlo tvori, zanemaruje molitvu, te je neposlušno, i to sve piše anđeo u knjigu, nu to on radi plaćuć i piše crnim slovima. Ako je diete nevaljano ili ako je počinilo

*grieh, onda crnim potezom debelim križa prieko ciele stranice, koje užasno nagrdjene izgledaju, da bi jih se svatko na prvi pogled prestrašio. Oh koliko smo sretni, ako se u milosti božjoj nalazimo, a koliko nesretni, ako smo u nemilosti božjoj! Na sudnji čas otvorit će angjeo tu knjigu, i čitati ju pred Bogom i tobom. A kako ćeš se veseliti, ako se čita u njoj tvoja slava i nagrada, a kako ćeš se žalostiti, ako se čita sramota i osuda! Zato pazi dobro na svoje misli, rieči i čine!*¹³

Gruber

Na sudnji će se dan sigurno veseliti pobožna *Ljubica* iz istoimene pripovijetke (*Smilje* 6, 3(1877), 38-39), "*ljepušno plavokoso djevojčce*" koje se već sa šest godina redovito triput dnevno moli Bogu, u što se je uvjerio i sam autor.

Kako li su se morali osjećati oni jadnici koji su se usudili biti djeca, kad su pročitali što im se sprema. Možda im je ipak netko rekao da Bog zna i praštati, što sigurno nisu mogli pročitati u nekoj od pripovijedaka iz *Smilja*.

Jesu li se i kako djeca znala obraniti od tog kontinuiranog, upornog, napornog i loše "upakiranoga" moraliziranja? Je li to bio sadržaj koji su "preskakali" ili su ih neki podsvjesni mazohizam i "ljubav prema vlastitoj boli" (Elias, 1996: 72) tjerali da pročitaju što će se dogoditi neposlušnom Ivici, radoznom Lovri, neopretnom Simi i živahnom Živku ili kakve će žrtve morati podnijeti zahvalna Danica i pobožna Jelka nakon iznenadne smrti roditelja. Jesu li im se neke pripovijetke urezale u pamćenje za čitav život, kao što će to posvjedočiti Zdenka Marković?¹⁴

Osim redovite porcije čudorednih pripovijedaka u svojim časopisima, djeca druge polovice 19. stoljeća su ih dobivala i u obliku lijepo opremljenih samostalnih knjižica, koje su se najčešće kupovale kao prigodan božićni dar ili dijelile kao nagradne knjige na kraju školske godine. Često se radilo o istim pripovijetkama koje su se već mogle pročitati u *Smilju* ili obrnuto. Naklada takvih knjižica bila je i po nekoliko tisuća primjeraka¹⁵, dok je *Smilje* već nakon nekoliko mjeseci od početka izlaska imalo nakladu više od 2000 primjeraka¹⁶.

¹³ Usporedba sa crvenom i crnom knjigom školskoj je djeci bila vrlo zorna, jer su s takvom praksom vjerojatno bila upoznata u školi, koja je također imale svoje crvene odnosno zlatne ili časne knjige (*Ehrenbuch*) i crne ili sramotne knjige (*Strafprotokoll*) u koje su se, već prema zaslugama, upisivala imena učenika.

¹⁴ Pišući sa sjetom o lijepim danima odrastanja u Požegi 80-ih godina 19. stoljeća Z. Marković spominje i jednu zgodu kada je kao šestogodišnja djevojčica došla u sukob s majkom i propustila priliku pomiriti se s njom prije spavanja. Iz toga je izvukla pouku kako nikad ne treba propustiti prvu priliku da "popraviš zlo", a u to ju je kasnije uvjerilo i jedno iskustvo iz lektire. "*Bila je to naime pripovijest o nekoj djevojčici, koja se posvadila s prijateljicom, a nije se htjela izmiriti s njom još istoga dana, već je to odložila na sutra. Kad sutradan, njena prijateljica oboli i morade u krevet, a budući da su se pokazali sumnjivi znaci, koji su navješćivali škrlet, nitko ne smjede k njoj, pa ni ona. Žalost i tuga njena bile su teške, a kakanje još teže, savjest ju je teretila i mučila dan na dan. Nije mogla dosta da prežali svoj čin. Ja sam dobro shvaćala i razumjela tu nesretnu djevojčicu i često sam je se u životu sjećala.*" (Z. Marković. Prozori moga djetinjstva. Požega, 1994., str. 82-83)

¹⁵ "Mladež i pripovijetke nerazdruživi su prijatelji. Mladež čita pripovijetke vrlo rado, osobito ako su kratke i pisane jezikom shvatljivim. Pripovijetke su vrlo uzgojno sredstvo. S tih razloga izdao je zbor knjižicu: "Pripovijetke za mladež", pa da ih mladež još većma zavoli, dodao joj je i slike. Naklada od 4000 istisaka rasprodana je u nekoliko godina." (*Druga desetogodišnjica Hrvatskoga pedagogijsko-književnoga zbora*, Zagreb, 1892., str. 8)

¹⁶ *Prva desetogodišnjica Hrvatskoga pedagogijsko-književnoga zbora*, Zagreb, 188., str. 30.

Čudoredna pripovijetka u svom tipičnom izdanju najzastupljenija je u prvim desetljećima *Smilja*. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća ona je, s pedagoškog aspekta, nešto humanija. Manje je fatalnih obrata, smrti, straha i drastičnih kazni, ali ne i tendencioznosti, koja je bila i ostala njezino najmoćnije oružje. Ta je pripovijetka odgojila nove generacije autora koji su uspješno oponašali svoje prethodnike. U tome ih je najviše hrabrio urednik Ivkanec, koji je pod pseudonimom Smiljan i sâm godinama, čak desetljećima, utirao put takvoj vrsti dječje literature. On se do kraja života nije mogao prilagoditi "*novome gledanju u oblast omladinske književnosti*" (Krajačić, 1923: 38) pa će tek nakon njegove smrti (1912.) u *Smilju* dobiti više prostora suradnici koji pišu u "*novom duhu*" (isto, str. 39). Situacija nije bila bolja ni u ostalim dječjim časopisima, kojima je, uostalom, *Smilje* bilo i ostalo, barem kad je o popularnosti riječ, nedostižan uzor.

Zaključak

Čudoredne pripovijetke za djecu objavljivane u hrvatskim dječjim časopisima 19. stoljeća bile su medij za prenošenje odgojnih poruka. Sumnjajući u sposobnost djece da sama donesu zaključke, koji su bili više nego očiti, one im se često direktno obraćaju u stilu: "Budite dobra i poslušna kako vam se ne bi dogodilo najgore!" i na taj način im razbija svaku iluziju. One ne skrivaju svoj pritisak na dijete. Temeljna odgojna vrednota koju promiču je poslušnost - slijepa i katkad čak nerazumna poslušnost. Sredstvo kojim se ona postiže je strah. Činjenica da su se pedagozi na ovaj način obraćali direktno djeci, i to u njihovom mediju koji je bio izvan *službenog* štiva, još je jedan oblik manipulacije.

Ovaj kritički pogled na jedan segment odgojne stvarnosti u Hrvatskoj 19. stoljeća nije imao za cilj diskreditaciju svih pozitivnih i kvalitetnih pomaka koji su se u dogodili u pristupu djeci i odgojnim nastojanjima. Uvažavanje datog povijesnog, društvenog i pedagoškog konteksta pa i pretpostavka da su i dječja književnost, kao i odgojne poruke koje je promicala, odraz duha vremena, ne isključuju potrebu kritičkog pristupa u njihovu proučavanju.

Ovaj je rad pokušaj problematiziranja jednog od mnogih područja *skrivenih povijesti* odgoja. Njegova je zadaća detekcija i otvaranje problema te stvaranje preduvjeta za hipoteze kojima će se baviti daljnja istraživanja.

LITERATURA

A

Bosiljak, 1(1864/65) - 4(1868)
Bršljan, 4(1889) - 18(1903)
Hrvatska omladina, 1(1885/86)
Liljan, 1(1895) - 4(1898)
Mali dobrotvor, 1(1895) - 5(1900)
Smilje, 1(1873) - 30(1901/02)

B

1. Ariès, Philippe, *Vekovi detinjstva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.
2. Auböck, Inge, *Das Bilde des Kindes in der Jugendliteratur eins undt jetzt.* // Lucia Binder; Gertrud Pott [hrsg.], *Das Kind im Spiegel seiner Lektüre*, Internationales Institut für Jugendliteratur und Leseforschung, Wien, 1979.
3. Batinić, Štefka, *Zabava i pouka dobroj djeci i mladeži : hrvatski časopisi za djecu i mladež od 1864. do 1945.*, Hrvatski školski muzej, Zagreb, 2004.
4. Belović-Bernadzikowska, Jelica, *Iz moga albuma : psihološke fotografije*, Sarajevo, 1900.
5. Belović-Bernadzikowska, Jelica, *Naša omladinska literatura*, Sarajevo, 1897.
6. Crnković, Milan, *Hrvatska dječja književnost do kraja XIX stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
7. Crnković, Milan; Težak, Dubravka, *Povijest hrvatske dječje književnosti od početaka do 1955. godine*, Znanje, Zagreb, 2002.
8. *Druha desetogodišnjica Hrvatskoga pedagogijsko-književnoga zbora*, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 1892.
9. Elias, Norbert, *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
10. Flitner, Andreas, *Konrade, tako je govorila gospođa mama : o odgoju i neodgoju*, Educa, Zagreb, 2005.
11. *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*, Metzler, Stuttgart, 1990.
12. Hazard, Paul, *Knjige, djeca i odrasli*, Stylos, Zagreb, 1970.
13. *Kinderschaukel 1 : ein Lesebuch zur Geschichte der Kindheit in Deutschland 1745-1869*, Luchterhand, Darmstadt, 1876.
14. Ledić, Jasminka, *Dnevnik Mladena Lokara : uvod u povijest djetinjstva*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2000.
15. Marković, Zdenka, *Prozori moga djetinstva*, Gradska knjižnica i čitaonica, Požega, 2004.
16. *Prva desetogodišnjica Hrvatskoga pedagogijsko-književnoga zbora*, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 1882.
17. Reble, Albert, *Geschichte de Pädagogik*, 18. Auflage, Klett-Cotta, Stuttgart, 1995.
18. Rutschky, Katarina [hrsg.], *Schwarze Pädagogik : Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung*, 8. Auflage, Ullstein, München, 2001.
19. Stojanović, Mijat, *Milan Dragojević : pedagogijska pripovijest*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1882.
20. Stojanović, Mijat, *Zablude uzgoja*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1873.
21. Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti : memoari*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.

Štefka Batinić, Zagreb

(Summary)

DARK PEDAGOGY IN CROATIAN CHILDREN'S MAGAZINES IN THE 19TH CENTURY

The aim of this paper is to point out some tendencies of manipulative character in short stories for children published in Croatian children's magazines in the second half of the 19th century. Besides frightening their little readers with the worst possible punishments only for being careless, playful, curious or, God forbids, disobedient, those stories had their other extreme – they were misleading them with unrealistic prizes. The fact that their authors were not afraid that this type of stereotypical literature would soon be seen through and rejected gives us enough information about their awareness of children. Analyzed stories from the first decades of *Smilje*, the most popular and the longest children's magazine give enough indicative examples to allow us the assumption that the relationship towards a child was full of mistrust (as it usually is between authority and subordinate), neglect and lack of understanding. The law of blind obedience should have been the top law of child's life. The means to implement it was intimidation. The fact that pedagogues in this manner communicated directly with children, using their media outside the official readings, was another way of manipulation.

Taking into consideration given historical, social and pedagogical context even the assumption that children's literature, as well as educational messages it proclaimed, is the reflection of the time, does not exclude the need for the critical approach in their study.

Key words: dark pedagogy, disciplining children by force, children's magazines, manipulation (pedagogy), history of education, Croatia, 19th century